


Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь  
Вучэбна-метадычнае аб'яднанне вышэйшых навучальных устаноў  
Рэспублікі Беларусь па гуманітарнай адукацыі

ЗАЦВЯРДЖАЮ

Першы намеснік Міністра адукацыі  
Рэспублікі Беларусь

  
А.І. Жук

(подпись)

28.05.2009

(дата зацьверджання)

Рэгістрацыйны № ТД-0.087/тып.

БЕЛАРУСКАЯ ДЫЯЛЕКТАЛОГІЯ

Тыпавая вучэбная праграма  
для вышэйшых навучальных устаноў па спецыяльнасці  
1-21 05 01 Беларуская філалогія

УЗГОДНЕНА

Старшыня вучэбна-метадычнага  
аб'яднання вышэйшых навучальных  
устаноў Рэспублікі Беларусь  
па гуманітарнай адукацыі



  
У. Л. Клюня

(подпись)

28.05.2009

УЗГОДНЕНА

Начальнік Упраўлення вышэйшай і  
сярэдняй спецыяльнай адукацыі

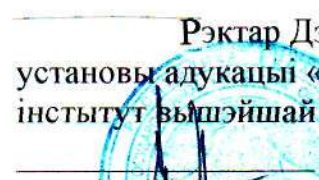
  
Ю.І. Міксюк

(подпись)

28.05.2009

(дата)

Рэктар Дзяржаўнай  
установы адукацыі «Рэспубліканскі  
інстытут вышэйшай школы»

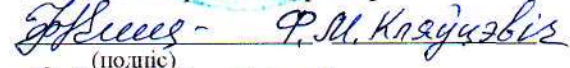
  
М. І. Дзямчук

(подпись)

21.04.2009

(дата)

Эксперт-нормакантралёр

  
Ф.М. Ключэвіч

(подпись)

21.04.2009

(дата)

Мінск 2009

### **СКЛАДАЛЬНІКІ:**

**І. А. Гапоненка** - дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

**В. П. Трайкоўская** - дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

### **РЭЦЭНЗЕНТЫ:**

Кафедра беларускага і тэарэтычнага мовазнаўства ўстанова адукацыі "Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы";

**Л. П. Кунцэвіч** - загадчык аддзела дыялекталогіі і лінгвагеаграфіі дзяржаўнай навуковай установы Інстытут мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдат філалагічных навук

### **РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ Ў ЯКАСЦІ ТЫПАВОЙ:**

Кафедрай гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (пратакол № 8 ад 4 сакавіка 2008 г.);

Навукова-метадычным саветам Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (пратакол № 4 ад 22 мая 2008 г.);

Навукова-метадычным саветам па філалагічных спецыяльнасцях Вучэбна-метадычнага аб'яднання вышэйшых навучальных устаноў Рэспублікі Беларусь па гуманітарнай адукацыі (пратакол № 5 ад 20 чэрвеня 2008 г.).

Адказны за выпуск: **І. А. Гапоненка**

## ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Вучэбная дысцыпліна "Беларуская дыялекталогія" ахоплівае ўвесь спектр пытанняў, на якіх павінен засяроджваць увагу той, хто вывучае дыялекталогію: уводныя тэмы (у якіх раскрываецца прадмет і заданы дыялекталагічнай навукі, асноўныя крыніцы вывучэння мясцовых моўных разнавіднасцяў, тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі, яе сувязі з іншымі лінгвістычнымі і нелінгвістычнымі дысцыплінамі, звесткі з гісторыі дыялекталогіі як навукі, пералічваюцца і тлумачацца асноўныя навуковыя дыялекталагічныя паняцці і тэрміны), дыялектную фанетыку, марфалогію, дыялектныя асаблівасці ў галіне сінтаксісу, лексікі і фразеалогіі, групоўку гаворак на тэрыторыі Беларусь

### **Мэты і заданы дысцыпліны**

Беларуская дыялекталогія - дысцыпліна, якая займае важнае месца ў падрыхтоўцы спецыяліста-філолага. Дыялекталогія, па-першае, дапамагае зразумець шляхі фарміравання літаратурнай мовы, раскрываючы ролю ў гэтым працэсе канкрэтных дыялектаў, што асабліва актуальна для беларускай мовы, якая склалася непасрэдна на базе мясцовых гаворак. Па-другое, вывучэнне рэліктавых моўных з'яў, якія да нашых дзён захаваліся ў гаворках, дазваляе лепш разабрацца ў гістарычных моўных асаблівасцях і працэсах. Гэта спрыяе больш глыбокаму засваенню студэнтамі курсаў сучаснай літаратурнай мовы, гісторыі літаратурнай мовы і гістарычнай граматыкі. Акрамя таго, веданне дыялекталогіі неабходна студэнту - будучаму настаўніку, які будзе працаваць ва ўмовах дыялектнага асяроддзя. Каб дапамагчы дзецям у сельскіх школах авалодаць літаратурнай мовай, навучыць іх дакладна размяжоўваць сферы функцыянавання дыялектнай і літаратурнай моўных разнавіднасцяў, настаўнік павінен добра арыентавацца на дыялектным полі, умець дыферэнцыраваць дыялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы.

**Асноўнай мэтай** выкладання дысцыпліны "Беларуская дыялекталогія" з'яўляецца засваенне студэнтамі асноў дыялекталагічнай навукі, а таксама вывучэнне сучаснага стану і тэрытарыяльнага пашырэння беларускіх дыялектаў.

### **Заданы вывучэння дысцыпліны:**

- даць уяўленне пра асноўныя паняцці дыялекталагічнай навукі, пра яе сувязь з іншымі дысцыплінамі сацыяльна-гуманітарнага цыклу, дапамагчы засвоіць неабходны тэрміналагічны блок па дыялекталогіі;

- сфарміраваць дакладную сістэму ведаў аб фанетычных, марфалагічных, лексіка-фразеалагічных і сінтаксічных асаблівасцях беларускіх дыялектаў, навучыць разглядаць дыялектныя рысы не

ізалявана, а на інтэрдзялектным полі як кампаненты адпаведных супрацьстаўленых або несупрацьстаўленых адрозненняў;

- паказаць падабенства і асноўныя параметры адрозненняў дзялектнай і літаратурнай мовы, навучыць суадносіць дзялектныя асаблівасці з нормамі літаратурнай мовы;

- выпрацаваць навыкі работы з дзялектнымі картамі, атласамі, слоўнікамі і ўменне вызначаць тэрытарыяльную лакалізацыю дзялектных з'яў;

- растлумачыць і замацаваць прынцыпы лінгвістычнага аналізу гаворкі па дзялектных тэкстах.

У выніку вывучэння дысцыпліны "Беларуская дзялекталогія" студэнт павінен:

**ведаць:**

- групоўку тэрытарыяльных дзялектаў;

- асноўныя паняцці (ізагласа, пучок ізаглас, лінгвістычны арэал);

- асаблівасці развіцця дзялектаў у розных гістарычных умовах;

- асноўныя слоўнікі дзялектнай лексікі, матэрыялы дзялекталагічнага і лексічнага атласаў беларускай мовы;

**умець:**

- вызначаць фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці народных гаворак;

- дыферэнцыраваць дзялектныя асаблівасці і літаратурныя нормы;

- вызначаць групоўку гаворак на карце Беларусі, складаць ізагласы распаўсюджвання тых ці іншых дзялектных з'яў.

**Структура зместу вучэбнай дысцыпліны**

На вывучэнне дысцыпліны "Беларуская дзялекталогія" тыповым вучэбным планам адведзена ўсяго - 82 гадзіны, з іх 52 аўдыторныя гадзіны, у тым ліку 28 лекцыйных, 24 практычных заняткаў.

Структура зместу вучэбнага матэрыялу па дысцыпліне "Беларуская дзялекталогія" пабудаваная паводле прынцыпу модульнага падыходу, які прадугледжвае падзел вучэбнага матэрыялу на асобныя модулі (тэмы). У рамках кожнага вучэбнага модуля (тэмы), згодна з яго мэтамі і задачамі па фарміраванні і развіцці ў студэнтаў канкрэтных кампетэнцый, павінны распрацоўвацца канкрэтныя навучальныя падыходы.

**Метады навучання**

Для эфектыўнага вывучэння дысцыпліны "Беларуская дзялекталогія" рэкамендуецца выкарыстоўваць тэхналогіі праблемна-модульнага навучання, тэхналогіі вучэбна-даследчай дзейнасці,

методыкі актыўнага навучання, якія садзейнічаюць уключэнню студэнтаў у працэс атрымання ведаў, даюць вопыт самастойнага вырашэння разнастайных вучэбных і даследчых задач.

У вучэбным працэсе магчыма прымяненне вучэбна-метадычнага комплекса па беларускай дыялекталогіі, дапаможнікаў па дыялекталогіі, у якіх матэрыял арганізаваны ў выглядзе табліц і схем, разнастайных відаў кіруемай самастойнай работы. Кантроль і ацэнку вучэбнай і навукова-даследчай работы студэнтаў мэтазгодна ажыццяўляць з дапамогай рэйтынгавай сістэмы ацэнкі.

### **Арганізацыя самастойнай работы студэнтаў**

Кіруемая самастойная работа студэнтаў па дысцыпліне "Беларуская дыялекталогія" прадугледжвае знаёмства з навуковай, навукова-папулярнай, хрэстаматыйнай літаратурай, выданнямі па лінгвагеаграфіі, дыялектнай лексікаграфіі і фразеаграфіі, выкананне лінгвістычнага разбору гаворак па тэксце, кантрольных работ і тэставых заданняў.

### **Крытэрыі адзнак і дыягнастычны інструментарый**

Для ацэнкі вучэбных дасягненняў студэнтаў рэкамендуецца прымяняць крытэрыі, зацверджаныя Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь. Для дыягностыкі вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавым і выніковым этапах (залік) мэтазгодна выкарыстоўваць тэставыя заданні, камп'ютарныя тэсты, рознаўзроўневыя кантрольныя заданні; залік.

### Прыкладны тэматычны план курса

№ тэмы (модуля)	Назвы тэм (модуляў)	Колькасць гадзін	
		Аўдыторныя	
		Лекцыі	Практычныя заняткі
1.	Уводзіны	4	2
2.	Фанетыка	10	10
3.	Марфалогія	6	6
4.	Сінтаксіс	2	
5.	Лексіка	2	2
6.	Фразеалогія	2	2
7.	Групоўка гаворак на тэрыторыі Беларусі	2	2
	<b>Колькасць гадзін</b>	28	24
	Усяго	52	

## ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

### Тэма 1. УВОДЗІНЫ

Літаратурная і дыялектная формы беларускай нацыянальнай мовы. Асноўныя адрозненні паміж імі. Мясцовыя разнавіднасці беларускай дыялектнай мовы. Азначэнні мясцовай гаворкі, дыялектнай групы гаворак, дыялекту. Тэрытарыяльныя і сацыяльныя дыялекты, іх сучасны стан на Беларусі.

Прадмет і заданы дыялекталогіі. Асноўныя крыніцы вывучэння дыялекталогіі. Гістарычная і апісальная дыялекталогія. Тэарэтычнае і практычнае значэнне дыялекталогіі. Сувязь дыялекталогіі з лінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя мовы, дыялекталогія і сучасная беларуская літаратурная мова, дыялекталогія і тапаніміка. Сувязь дыялекталогіі з нелінгвістычнымі дысцыплінамі: дыялекталогія і гісторыя, дыялекталогія і этнаграфія, дыялекталогія і літаратуразнаўства, дыялекталогія і археалогія, дыялекталогія і фалькларыстыка і інш.

Прадмет і заданы лінгвагеаграфіі. Паняцце ізагласы, пучка ізаглас, лінгвістычнага арэала, суадносіны паміж імі. Тыпы лінгвагеаграфічных карт. Супрацьстаўленя і несупрацьстаўленя дыялектныя адрозненні. Іх выкарыстанне для падзелу гаворак на групы. Выкарыстанне дыялекталагічных праграм пры вывучэнні беларускіх народных гаворак. Апісанне беларускіх дыялектаў з дапамогай лінгвагеаграфічных карт. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы (ДАБМ), яго структура, змест. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак (ЛАБНГ). Агульнаславянскі лінгвістычны атлас (АЛА), Лінгвістычны атлас Еўропы (ЛАЕ).

Своеасаблівасць развіцця дыялектаў у розных гістарычных умовах. Узаемаўплыў беларускай літаратурнай мовы і тэрытарыяльных дыялектаў на розных гістарычных адрэзках часу. Уплыў літаратурнай мовы на дыялекты ў нашыя дні. Роля беларускіх дыялектаў у фарміраванні сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

З гісторыі беларускай дыялекталогіі. Матэрыял пра беларускія дыялекты ў этнаграфічных і фалькларыстычных працах (П. Шэйн, А. Сержпутоўскі, М. Нікіфароўскі, Е. Раманаў, М. Доўнар-Запольскі, М. Федароўскі, І. Сербяў і інш.). Лексікаграфічнае апісанне беларускіх дыялектаў у працах І. Насовіча і У. Дабравольскага. Пытанні беларускай дыялекталогіі ў асвятленні Я. Карскага. Вывучэнне беларускіх гаворак у працах рускіх моваведаў А. Шахматава, А. Сабалеўскага, В. Багародзіцкага і інш. Дыялектныя слоўнікі 20-х гадоў М. Каспяровіча, І. Бялькевіча, М. Шатэрніка і інш. Працы П. Бузука па лінгвістычнай геаграфіі. Асноўныя дыялектныя слоўнікі беларускай мовы. Дыялектная фразеаграфія. Апісанне фразеалогіі беларускай дыялектнай мовы.



## Тэма 2. ФАНЕТЫКА

Адзінства асаблівасцей фанетычнай сістэмы беларускай дыялектнай мовы (аканне, яканне, дзеканне, цеканне, зацвярдзенне шыпячых, губных і інш.). Агульныя фанемы для беларускіх дыялектаў і літаратурнай мовы. Галоўныя адрозненні паміж дыялектамі беларускай мовы ў галіне фанетыкі.

Асноўныя спосабы фанетычнай фіксацыі дыялектных матэрыялаў. Фанетычны алфавіт. Паняцце фанетычнай транскрыпцыі. Літары і знакі, якія выкарыстоўваюцца ў фанетычнай транскрыпцыі дыялектнай мовы, іх інвентарызацыя і значэнне. Спрощаная транскрыпцыя. Узоры яе ўжывання.

**Вакалізм.** Націскны вакалізм і яго асноўныя акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі. Тыпы гаворак па складу галосных фанем. Націскныя галосныя паўночна-ўсходняга дыялекту. Націскныя галосныя паўднёва-заходняга дыялекту. Адрозненні ў націскным вакалізме паміж дыялектамі беларускай мовы.

Фанема  $\langle \hat{e} \text{ (ie)} \rangle$ . Яе месца ўтварэння і асаблівасці вымаўлення ў розных беларускіх гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Этымалагічныя карані фанемы  $\langle \hat{e} \text{ (ie)} \rangle$ . Адпаведнікі фанемы  $\langle \hat{e} \text{ (ie)} \rangle$  у паўночна-ўсходнім дыялекце. Ужыванне фанемый  $\langle \hat{e} \text{ (ie)} \rangle$  ў каранях слоў. Ужыванне фанемы  $\langle \hat{e} \text{ (ie)} \rangle$  у суфіксах і канчатках слоў. Фанема  $\langle \hat{o} \text{ (yo)} \rangle$ . Акустыка-артыкуляцыйныя якасці фанемы  $\langle \hat{o} \text{ (yo)} \rangle$  у розных гаворках паўднёва-заходняга дыялекту. Гістарычныя перадумовы ўзнікнення фанемы  $\langle \hat{o} \text{ (yo)} \rangle$ . Ужыванне фанемы  $\langle \hat{o} \text{ (yo)} \rangle$  у каранях, суфіксах і канчатках слоў.

Акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі фанемы  $\langle i \rangle$  ў гаворках. Ужыванне  $\langle i \rangle$  ў закрытых складах на месцы знікшага [ъ] і этымалагічнага  $\langle o \rangle$ . Месца ўтварэння і спосаб вымаўлення фанемы  $\langle y \rangle$  ў беларускіх гаворках. Чаргаванне  $\langle y \rangle / \langle u \rangle$ ,  $\langle y \rangle / \langle i \rangle$  ў асобных беларускіх гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя асаблівасці фанемы  $\langle e \rangle$  і ўмовы пераходу  $\langle e \rangle$  ў  $\langle o \rangle$  ў гаворках. Акустыка-артыкуляцыйныя характарыстыкі фанемы  $\langle a \rangle$  і чаргаванні  $\langle a \rangle / \langle o \rangle$ ,  $\langle a \rangle / \langle e \rangle$  ў беларускіх гаворках. Фанема  $\langle o \rangle$ , лабіялізацыя галосных у гаворках.

**Ненаціскны вакалізм.** Асаблівасці артыкуляцыі і вымаўлення ненаціскных галосных у беларускіх гаворках. Паняцце колькаснай і якаснай рэдукцыі. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у 1-м пераднаціскным складзе і ва ўсіх астатніх складах. Аканне як тып ненаціскага вакалізму беларускіх народных гаворак. Сутнасць дысімілятыўнага акання. Дысімілятыўнае аканне, ускладненае асімілятыўнасцю. Тэрыторыя пашырэння дысімілятыўнага акання. Сутнасць недысімілятыўнага акання. Поўнае і няпоўнае



недысімілятыўнае аканне і яго ізагласы. Акаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Оканне ў беларускіх гаворках. Захаванне этымалагічных фанем <o> і <a> ў ненаціскных складах. Замена этымалагічнага [a] на [o] ў некаторых гаворках паўднёвай часткі Беларусі. Выпадкі вымаўлення [u] на месцы ненаціскага [o]. Окаюча-акаючы вакалізм у беларускіх гаворках пераходнага тыпу.

Яканне як тып ненаціскага вакалізму. Дысімілятыўнае яканне і тэрыторыя яго пашырэння. Асаблівасці віцебскага дысімілятыўнага якання. Сутнасць недысімілятыўнага якання. Поўнае і няпоўнае недысімілятыўнае яканне, адрозненне паміж імі. Якаючы вакалізм змешанага тыпу (дысімілятыўна-недысімілятыўны).

Еканне ў беларускіх гаворках. Тэрыторыя распаўсюджання екання. Екаюча-якаючы вакалізм.

Характар вымаўлення галосных пасля мяккіх зычных у пасля- і пераднаціскных складах. Асаблівасці ненаціскага вакалізму заходнепалескіх гаворак. Асаблівасці вымаўлення ненаціскных галосных у пачатку слова. Рэдукаваны характар вымаўлення галосных [a], [o], [e] ў другім і далейшых складах перад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных. Вакалізм паслянаціскных складоў. Вымаўленне галосных [a], [o], [e] ў паслянаціскных складах.

Кансанантызм. Агульныя асаблівасці кансанантызму ў беларускіх гаворках. Склад зычных фанем і іх характарыстыка. Рэгіянальныя рысы кансанантызму. Цвёрдаэрыя і мяккаэрыя беларускія гаворкі. Дзеканне і цеканне ў гаворках асноўнага дыялектнага масіву. Гаворкі з адсутнасцю дзекання і цекання. Цвёрдыя і мяккія зычныя фанемы. Гаворкі з парнымі мяккімі [д], [т]. Гаворкі з зычнымі [д], [т] перад галоснымі пярэдняга рада [e], [i]. Цвёрдыя няпарныя фанемы <ж>, <ш>, <ч>, <дж>, <ч> у гаворках. Наяўнасць мяккіх разнавіднасцей гэтых фанем у асобных беларускіх гаворках. Цоканне ў гаворках Беларусь Губныя фанемы, супрацьстаўленыя па цвёрдасці/мяккасці (<б>-<б'>, <п>-<п'>, <м>-<м'>, <в>-<в'>). Характар іх вымаўлення перад галоснымі ў розных гаворках Беларусь Губна-зубныя фанемы <ф>-<ф'> у гаворках.

Спалучэнні зычных фанем. Змены зычных у гаворках. З'явы ў галіне кансанантызму. Асіміляцыя і яе віды. З'ява дысіміляцыі. Эпентэза, метатэза, пратэза як віды змен зычных гукаў. Падаўжэнне зычных у гаворках.

### Тэма 3. МАРФАЛОГІЯ

Адзінства граматычных катэгорый у марфалагічнай сістэме дыялектнай мовы. Дыялектныя адрозненні ў марфалагічнай сістэме

беларускіх гаворак. Прычыны марфалагічных адрозненняў паміж рознымі гаворкамі беларускай мовы.

**Назоўнік.** Дыялектныя адрозненні ў катэгорыі роду. Несупадзенні граматычнай катэгорыі роду паміж рознымі гаворкамі, а таксама паміж гаворкамі і літаратурнай мовай, прычыны гэтых несупадзенняў.

Дыялектныя адрозненні ў граматычнай катэгорыі ліку. Рэліктавыя формы парнага ліку ў беларускіх гаворках.

Катэгорыя склону ў гаворках. Клічны склон назоўнікаў.

Скланенне назоўнікаў адзіночнага ліку. Асаблівасці I скланення назоўнікаў. Назоўнікі ніякага роду з канчаткам *-о* ў назоўным і вінавальным склонах. Пашыранае ўжыванне канчатка *-у* ў назоўніках роднага склону ва ўсіх беларускіх гаворках. Ужыванне канчатка *-ові* ў давальным склоне назоўнікаў у некаторых гаворках. Неадушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду вінавальнага склону з канчаткам *-а* ў гаворках. Асаблівасці ўжывання канчаткаў назоўнікаў творнага склону. Канчаткі назоўнікаў у месным склоне.

Асаблівасці II скланення назоўнікаў. Канчаткі *-е* (*-э*, *-у*) назоўнікаў роднага склону ў беларускіх гаворках. Канчаткі *-е*, *-іе* (*-ыэ*), *-і*, *-ы*, *-а* назоўнікаў давальнага і меснага склону ў гаворках. Канчаткі *-ой* (*-ай*), *-ьй* (*-ый*) назоўнікаў творнага склону ў асобных гаворках.

Асаблівасці III скланення назоўнікаў. Канчатак *-ы* (*-і*) назоўнікаў давальнага, роднага і меснага склону ў дыялектнай мове. Канчаткі *-ою* (*-эю*), *-аю*, *-ай*, *-эй*, *-ой* назоўнікаў творнага склону ў некаторых гаворках.

Скланенне назоўнікаў множнага ліку. Націскны канчатак *-е* (*-é*, *-іе*, *-ыэ*) і ненаціскныя канчаткі *-і* (*-ы*), *-а* назоўнікаў назоўнага склону ў гаворках. Націскны канчатак *-оў* (*-оў*), ненаціскны канчатак *-аў* (*-оў*, *-ув*, *-уў*), а таксама канчатак *-эй* назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Канчатак *-ом* (*-óm*) назоўнікаў давальнага склону некаторых беларускіх гаворак. Канчатак *-ы* (*-і*) вінавальнага склону адушаўлёных назоўнікаў у сярэднебеларускіх і паўднёва-заходніх гаворках. Канчаткі *-амы* (*-ам*) назоўнікаў творнага склону ў гаворках. Архаічныя канчаткі *-ох* (*-óх*, *-уох*), *-ех* назоўнікаў меснага склону паўднёва-заходняга дыялекту.

Рознаскланяльныя назоўнікі. Асаблівасці ўжывання ўставак *-яц-* (*-ят-*) у некаторых рознаскланяльных назоўніках. Канчаткі пры скланенні назоўнікаў, якія абазначаюць маладых істот, назоўнікаў на *-мя* ў гаворках. Асаблівасці скланення назоўнікаў мужчынскага роду на *-а* (*-я*). Асаблівасці скланення назоўнікаў *маці* і *свякроў* у беларускіх гаворках.

**Займеннік.** Дыялектныя адрозненні займеннікаў у залежнасці ад фанетычнай сістэмы гаворкі. Указальныя займеннікі. Лексічныя значэнні ўказальных займеннікаў *гэты* і *гэны*. Выкарыстанне

энклітычных форм *-це, -се* займеннікаў у вінавальным склоне. Граматычныя формы асабовых і зваротнага займеннікаў, неазначальныя займеннікі і асаблівасці іх утварэння ў гаворках. Прыналежныя, азначальныя, пытальна-адносныя і адмоўныя займеннікі ў беларускіх дыялектах.

**Прыметнік.** Поўныя і кароткія формы прыметнікаў, граматычныя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) і асаблівасці іх ўжывання ў дыялектнай мове. Канчаткі прыметнікаў (парадкавых лічэбнікаў, неасабовых займеннікаў) назоўнага склону ў гаворках. Сцягнутыя формы прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) назоўнага і вінавальнага склонаў. Утварэнне і ўжыванне сцягнутых форм прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў). Адрозненне кароткіх прыметнікаў ад сцягнутых форм. Канчаткі прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) роднага, давальнага, творнага і меснага склонаў у беларускіх гаворках. Скланенне прыметнікаў (неасабовых займеннікаў, парадкавых лічэбнікаў) множнага ліку ў гаворках. Скланавыя формы прыналежных прыметнікаў.

Суфіксальныя і аналітычныя спосабы ўтварэння ступеняў параўнання прыметнікаў у дыялектнай мове.

**Лічэбнік.** Формы скланення колькасных лічэбнікаў *адзін (адна, адно), два (дзе), тры, чатыры* ў беларускіх гаворках. Скланавыя формы колькасных лічэбнікаў ад *пяці да дзевятнаццаці, дваццаць, трыццаць*. Скланенне зборных і дробавых лічэбнікаў.

**Дзеяслоў.** Формы інфінітыва ў беларускіх гаворках. Адрозненні ўтварэння інфінітыва ў дыялектнай мове ад літаратурнай. Дыялектныя асаблівасці ў аснове дзеясловаў. Адметнасці чаргавання заднеязычных з шыпячымі ў дзеясловах цяперашняга і будучага часу з асновай на [г], [к]. Чаргаванне цвёрдых зубных зычных асновы на [с], [з], [д], [т], [н] з адпаведнымі мяккімі. Аснова дзеясловаў на губныя [б], [п], [м], [в] у гаворках.

Спражэнне дзеясловаў цяперашняга (будучага простага) часу ў гаворках. Разнастайнасць канчаткаў трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку дзеясловаў. Канчаткі дзеясловаў множнага ліку першага спражэння ў першай асобе і іх залежнасць ад пазіцыйных змен галосных. Канчаткі дзеясловаў першага і другога спражэнняў другой асобы множнага ліку ў гаворках.

Граматычныя формы будучага складанага часу дзеясловаў у гаворках. Складаная (анагітычная) форма будучага часу з дапаможнымі дзеясловамі *быць, буду, мець (маю, маеш, мае), мецца* і інфінітыва асноўнага дзеяслова. Злітная (сінтэтычная) форма будучага часу з інфінітывам асноўнага дзеяслова са старажытным дапаможным

дзеясловам *иму (иметь, имет)*. Формы прошлага часу дзеясловаў у дыялектнай мове.

Формы загаднага ладу дзеясловаў у гаворках. Утварэнне другой асобы адзіночнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне другой асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Утварэнне першай асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу. Ужыванне элементаў *-ка, -тка, -ма (-мо)* ў формах дзеясловаў загаднага ладу.

Зваротныя формы дзеяслова з рознымі варыянтамі часціцы *-ся* ў беларускіх гаворках.

Асаблівасці ўтварэння і выкарыстання дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-уч-, -ач-* і дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-ем-* у беларускіх гаворках. Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу з суфіксамі *-н-, -ен-, -ан-, -он-, -т-* у гаворках. Дзеепрыметнікі незалежнага стану прошлага часу з суфіксам *-л-* у дыялектнай мове.

Утварэнне і асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў цяперашняга і прошлага часу ў беларускіх гаворках. Архаічныя формы дзеепрыслоўяў мужчынскага і ніякага роду на *-а*.

**Прыслоўе.** Адметнасці ўтварэння прыслоўяў у дыялектнай мове. Прыслоўі, якія ўтвораны ад прыслоўяў і іншых часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеяслоўных асноў). Утварэнне складаных прыслоўяў у беларускіх гаворках. Формы ступеней параўнання і суб'ектыўнай ацэнкі прыслоўяў у гаворках. Асаблівасці ўтварэння прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц у дыялектнай мове.

#### Тэма 4. СІНТАКСІС

Тыпы дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Прычыны дыялектных сінтаксічных адрозненняў. Дыялектныя сінтаксічныя канструкцыі, уласцівыя ўсім гаворкам і толькі некаторым з іх. Тыпы дыялектных беспрыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з родным прыналежнасці, з родным часу, з давальным прыналежнасці, з вінавальным прамога аб'екта, з творным прычыны або падставы дзеяння, словазлучэнні з дзеясловамі *хварэць, балець, западаць* і інш. Тыпы дыялектных прыназоўнікавых словазлучэнняў: словазлучэнні з дзеясловамі руху і мэтанакіраванага дзеяння, з дзеясловамі маўлення і мыслення, з дзеясловамі *смяцца, рагатаць, жартаваць* і інш., дзеяслоўна-імянныя канструкцыі з прасторавымі адносінамі, з прычыннымі адносінамі. Прэдыкатыўныя канструкцыі.

Просты сказ. Аднасастаўныя сказы ў беларускіх гаворках: намінатыўныя, безасабовыя сказы і спосабы выражэння ў іх галоўнага члена. Двухсастаўныя сказы ў дыялектнай мове, спосабы выражэння



дзеініка і выказніка ў іх. Назоўнік клічнага склону ў ролі дзеініка. Дзеепрыслоўе ў ролі выказніка. Асаблівасці складаназлучаных сказаў у беларускіх гаворках. Тыпы сінтаксічных адносінаў: спалучальныя, супастаўляльныя, супраціўна-абмежавальныя, чыста супраціўныя, пералічальна-размеркавальныя, далучальныя.

Складаназалежныя сказы ў дыялектнай мове. Віды складаназалежных сказаў: сказы з даданымі часу, з даданымі месца, з даданай азначальнай часткай, з даданай дапаўняльнай часткай, з даданай часткай умовы, з даданай часткай прычыны, з даданай часткай мэты, з даданай уступальнай часткай, з даданай часткай спосабу дзеяння, з даданай параўнальнай часткай. Найбольш характэрныя і ўжывальныя злучнікі ў гэтых сказах. Складаназалежныя сказы са звычайнай паслядоўнасцю падзей і з хуткай зменай падзей. Складаназалежныя сказы, у якіх даданыя часткі абмяжоўваюць пачатак або канец падзей. Сказы са злучнікамі. Сказы са злучальнымі словамі.

Бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі часткамі. Бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі.

## Тэма 5. ЛЕКСІКА

Слоўнікавы склад беларускіх гаворак. Агульнанародная, дыялектная і размоўная лексіка ў складзе беларускіх гаворак. Гістарычныя групы і слоў у лексіцы сучасных беларускіх гаворак (агульнаіндаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія, уласнабеларускія, вузкадыялектныя словы і словы дыялектаў суседніх моў).

Асноўныя прыметы дыялектнага слова. Варыянтнасць у дыялектнай лексіцы. Аднадыялектныя і міждыялектныя варыянты слоў. Фанетычныя, марфалагічныя і семантычныя варыянты дыялектнага слова.

Дэталізаваныя найменні прадметаў і з'яў рэчаіснасці ў гаворках.

Асаблівасці матывацыі дыялектных слоў. Паняцце дэматывацыі.

Тыпы дыялектных лексічных адрозненняў. Супрацьстаўленыя двухчленныя і мнагачленныя лексічныя адрозненні. Уласналексічныя дыялектныя адрозненні (сінонімы). Лексіка-семантычныя дыялектныя адрозненні (амонімы). Лексіка-словаўтваральныя (марфалагічныя) дыялектныя адрозненні (суфіксальныя, прэфіксальныя, суфіксальна-прэфіксальныя, асноваскладанне). Лексіка-фанематычныя дыялектныя адрозненні (фанематычныя, акцэнтныя). Несупрацьстаўленыя дыялектныя адрозненні.

Лексічная полісемія ў гаворках. Дыялектная аманімія і шляхі яе ўзнікнення. Спецыфіка і характар дыялектнай сінаніміі. Неалагізмы і архаізмы ў дыялектнай лексіцы. Прафесіянальная лексіка ў слоўнікавым



складзе дыялектнай мовы.

Пашыранае ўжыванне лексікі літаратурнай мовы ў сучасных беларускіх гаворках. Іншамоўныя запазычанні і спосабы іх засваення ў беларускіх гаворках.

### **Тэма 6. ФРАЗЕАЛОГІЯ**

Агульнае азначэнне фразеалагізма і паняцце дыялектнага фразеалагізма. Прыметы дыялектных фразеалагізмаў: адсутнасць іх у літаратурнай мове, наяўнасць у складзе фразеалагізма дыялектных слоў, выкарыстанне адметных уласных імён, ужыванне ў асобым значэнні і інш. Тыпы эмацыянальна-экспрэсіўных дыялектных фразеалагізмаў. Варыянтнасць і сінанімічнасць дыялектных фразеалагізмаў. Многазначныя і аманімічныя ўстойлівыя словазлучэнні ў дыялектнай мове. Антанімія ў дыялектнай фразеалогіі. Выкарыстанне дыялектных фразеалагізмаў у літаратурнай мове. Прадметная класіфікацыя дыялектных фразеалагізмаў. Нематываваныя і матываваныя фразеалагізмы ў беларускіх гаворках. Некрацізмы, або словы з забытай семантыкай, у складзе дыялектных устойлівых словазлучэнняў. Стылістычная і эмацыянальна-экспрэсіўная роля дыялектных фразеалагізмаў у маўленні. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя сінтаксічныя мадэлі дыялектных фразеалагізмаў. Асноўныя крыніцы дыялектнай фразеалогіі.

### **Тэма 7. ГРУПОЎКА ГАВОРАК НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ**

Асноўны масіў беларускай дыялектнай мовы і палескія гаворкі. Асаблівасці гаворак асноўнага масіву беларускай мовы. Моўныя ўласцівасці палескай групы беларускіх гаворак.

Паўднёва-заходні і паўночна-ўсходні дыялекты беларускай мовы і тэрыторыя іх пашырэння. Супрацьстаўленыя фанетычныя, марфалагічныя, сінтаксічныя і лексічныя адрозненні гэтых дыялектаў.

Групоўка гаворак паўночна-ўсходняга дыялекту (полацкая і віцебска-магілёўская).

Групоўка гаворак паўднёва-заходняга дыялекту (гродзенска-баранавіцкая і слуцка-мазырская). Сярэднебеларускія гаворкі, іх моўныя ўласцівасці і тэрыторыя пашырэння.

Паняцце дыялектнай зоны. Сярэдняя (цэнтральная), заходняя, усходняя, паўднёва-ўсходняя і паўночна-заходняя дыялектныя зоны.

3 гісторыі вывучэння беларускіх гаворак. Групоўка беларускіх гаворак у працах А. Сабалеўскага і А. Шахматава. Вучэнне Я. Карскага па дыферэнцыяцыі беларускіх гаворак. Падзел беларускіх гаворак на групы П. Бузуком і М. Дурнава. Класіфікацыя беларускіх гаворак у ДАБМ.

## ЛІТАРАТУРА

### *Асноўная*

1. Беларуская і руская дыялекталогія. - Мінск, 1992 - 248 с.
2. *Блінава, Э. Д.* Беларуская дыялекталогія / Э. Д. Блінава, Е. С. Мяцельская. 2-е выд. - Мінск, 1980. - 304 с
3. *Гапоненка, І. А.* Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І. А. Гапоненка, В. П. Трайкоўская. Ч. 1. Фанетыка. - Мінск, 2005. - 29 с
4. *Гапоненка, І. А.* Беларуская дыялекталогія ў табліцах і схемах. У дзвюх частках / І. А. Гапоненка, В. П. Трайкоўская. Ч. 2. Марфалогія. - Мінск, 2008. - 47 с.
5. *Гапоненка, І. А.* Тэставыя заданні па беларускай дыялекталогіі / І. А. Гапоненка, В. П. Трайкоўская. - Мінск, 2002. - 22 с.
6. *Крывіцкі, А. А.* Дыялекталогія беларускай мовы / А. А. Крывіцкі. - Мінск, 2003. - 294 с.
7. *Мяцельская, Е. С.* Беларуская дыялекталогія: Практыкум / Е. С. Мяцельская, Э. Д. Блінава. - Мінск, 1991. - 287 с.
8. Нарысы па беларускай дыялекталогіі. - Мінск, 1964. - 415 с.

### *Дадатковая*

1. *Блінава, Э. Д.* Беларуская дыялекталогія: кантрольныя працы / Э. Д. Блінава. - Мінск, 1987. - 77 с.
2. *Мяцельская, Е. С.* Беларуская дыялекталогія: Хрэстаматыя / Е. С. Мяцельская, Я. М. Камароўскі. - Мінск, 1979. - 317 с.
3. Хрэстаматыя па беларускай дыялекталогіі. - Мінск, 1962. - 350 с.
4. Дыялектная мова Гродзеншчыны: хрэстаматыя / аўт.-склад.: М. А. Даніловіч, Н. К. Памецька. - Гродна, 2007. - 260 с.
5. Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. - Мінск, 1969. - 318 с
6. *Крывіцкі, А.* Практыкум па фанетыцы беларускай мовы / А. Крывіцкі, А. Падлужны. - Мінск, 1989. - 147 с.
7. *Крывіцкі, А. А.* Сучасная беларуская літаратурная мова і народныя гаворкі / А. А. Крывіцкі. - Мінск, 1961. - 40 с.
8. *Крывіцкі, А. А.* Фанетыка беларускай мовы / А. А. Крывіцкі, А. І. Падлужны. - Мінск, 1984. - 268 с.
9. *Крывіцкі, А. А.* Што такое лексікаграфія / А. А. Крывіцкі. - Мінск, 1986. - 71 с.
10. *Плотнікаў, Б. А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. Ат Антанюк. - Мінск, 2003. - 671 с.
11. Дыялекталогічны атлас беларускай мовы. - Мінск, 1963.
12. Лексічны атлас беларускай мовы. У 5 тамах. - Мінск, 1993-1997.